

ΕΠΙΒΙΩΣΙΣ ΕΘΙΜΩΝ ΤΙΝΩΝ

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΤΑΦΗΝ

ρονοῦσι πολλοὶ ὅτι οἱ παλαιότατοι ἡμῶν πρόγονοι ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς αὐτῶν ἕνεκα ὑγιεινῶν λόγων· ἐν τούτοις φαίνεται ὅτι ἡ ταφή ἦτο ἀποτέλεσμα θρησκευτικῶν κυρίως ἀντιλήψεων τῶν. Ἐπίστευον δὴλα δὴ ὅτι, ἵνα ὁ νεκρὸς διέλθῃ τὰς πύλας τοῦ Ἄδου καὶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὰς τῶν ἄλλων νεκρῶν, ἔπρεπε νὰ ταφῆ. Ἄλλως, ἂν ἔστερεῖτο ἐκεῖνου, οὐτινος ἐτύγχανον οἱ ἄλλοι ἀποθνήσκοντες, τῆς κοινῆς ἐλπίδος, ὡς λέγει ἀρχαῖος ρήτωρ, καί, ἂν δὲν ἀπεδίδοτο εἰς τὴν μητέρα γῆν, ἔξ ἧς ἄλλη θ' ἀνεπήδα ζωὴ, τότε ὡς Ἐριννὺς δεινὴ ἐτάρασσε τοὺς ἀσεβήσαντας.

Τὴν ἀνάγκην τῆς διὰ τὸν λόγον τοῦτον ταφῆς τοῦ νεκροῦ σαφῶς περιγράφει ὁ Ὅμηρος, (Ἰλ. Ψ. 71 ἔξ.), ὅστις εἰσάγει τὴν ψυχὴν τοῦ ἀτάφου Πατρόκλου τὰ ἔξῃς λέγουσαν πρὸς τὸν Ἀχιλλέα·

θάπτε μ' ὅτι τάχιστα, πύλας Ἄϊδαο περήσω
τῆλέ με εἴργουσι ψυχαί, εἶδωλα καμόντων,
οὐδὲ μέ πω μίσεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἔδωιν,
ἀλλ' αὐτως ἀλάλημαι ἂν' εὐρυπυλὲς Ἄϊδος δῶ.

Οὐδ' εἶναι περιττὸν νὰ ὑπομνήσωμεν ἐνταῦθα ὅτι οἱ ἐν Ἄργινούσαις ναυμαχήσαντες στρατηγοὶ κατηγορήθησαν ὡς τὰ μέγιστα ἀσεβήσαντες, διότι δὲν ἔκαμαν τὴν ἀναίρεσιν καὶ ταφὴν τῶν ναυαγῶν, οὓς ἐστέρησαν οὕτω τῆς μετὰ θάνατον εὐδαιμονίας, καταδικάσαντες τὰς ψυχὰς τῶν διαρκῶς νὰ περιφέρωνται περὶ τὸ ὕδωρ, ἐν ᾧ ἐπνίγησαν.

Ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως ἦτο ὅτι οἱ ἐπιζῶντες, εὐσεβοῦντες πρὸς τοὺς νεκροὺς καὶ τὴν εὐμένειαν καὶ προστασίαν αὐτῶν ἐπισπώμενοι, ἐκ τῶν πρώτων ἐφρόντιζον ἵνα τοὺς θάψωσι.

Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ταφή, ἐγένετο αὕτη κατὰ τὰ νόμιμα, ἂν ὁμως ὁ νεκρὸς εὐρίσκειο εἰς τόπον, ἔνθα ἦτο ἀδύνατον νὰ τελεσθῶσι ταῦτα, εἰς ἀπομεμακρυσμένην λ. χ. ἀκτὴν, διάσος ἢ ἔρημον καθ' ὅλου τόπον, τότε ἐφρίπτετο ἐπὶ τοῦ πτώματος τρεῖς γῆ καὶ ὁ νεκρὸς ἐθεωρεῖτο ταφείς.

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, ὅπερ καὶ οἱ τραγικοὶ καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς ἀναφέρουσι καὶ ὅπερ ὑπὸ τῶν μεταγενεσιτέρων χαρακτηρίζεται ὡς νόμος Ἑλληνικός, διεσώθη καὶ μέχρι σήμερον, κατὰ τὴν κατάθεσιν τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν τάφον, λησμονηθείσης, φυσικά, τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ σημασίας.

Καὶ ταῦτα μὲν ἐφ' ὅσον ὁ νεκρὸς ἦτο παρῶν ἂν ὁμως δι' οἰονδήποτε λόγον, ἔνεκα λ. χ. ναυαγίου ἢ θανάτου ἐν μάχῃ, δὲν εὐρίσκειο τὸ πτώμα πρὸς ταφήν, τότε τί συνέβαινε;

Κατὰ τὰς ἀντιλήψεις, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω ὁμίλησα, ἡ ταφή ἦτο ἀνάγκη νὰ γίνῃ καὶ, ἀφ' οὗ νεκρὸς δὲν ὑπῆρχεν, ἔπρεπε, ἔστω καὶ κατὰ πλάσμα, νὰ δημιουργηθῆ τοιοῦτος. Κατεσκευάζετο λοιπὸν εἶδωλον τοῦ ἀφανοῦς, τὸ ὁποῖον ἐτίθετο ἐπὶ καλῶς ἐστρωμένης κλίνης καὶ ἡ ταφή ἐγένετο καθ' ὅλους τοὺς κανόνας τῆς πραγματικῆς τοιαύτης.

Τὴν πληροφορίαν ταύτην μᾶς παρέχει διὰ τοὺς βασιλεῖς τῆς Σπάρτης ὁ Ἡρόδοτος, ὅστις λέγει (6 58) «ὅς δ' ἂν ἐν πολέμῳ τῶν βασιλέων ἀποθάνῃ, τοῦτω δὲ εἶδωλον σκευάσαντες ἐν κλίνῃ εὖ ἐστρωμένῃ ἐκφέρουσιν. Ἐπεὰν δὲ θάψωσι, ἀγορῇ δέκα ἡμερέων οὐκ ἴσταται σφι, οὐδ' ἀρχαιροσίῃ συνίξει, ἀλλὰ πενθέουσι ταύτας τὰς ἡμέρας».

Καὶ ὁμιλεῖ μὲν μόνον περὶ βασιλέων ὁ Ἡρόδοτος, τὸ ἔθιμον ὁμως, συμφώνως ἄλλως τε πρὸς τοὺς λόγους τοὺς προκαλέσαντας αὐτό, φαίνεται ὅτι ἦτο εἰς παλαιοτάτους χρόνους ἐν χρήσει καὶ διὰ τοὺς κοινούς πολίτας καὶ πιδανώτατα καὶ ἐκτὸς τῆς Σπάρτης.

Εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας ἐπ' ἴσης γνωρίζομεν ὅτι ἐγένετο ταφή ἀφανῶν. Ὁ Θουκυδίδης λ. γ. ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ του (34) ὁμιλῶν περὶ τῆς ταφῆς τῶν κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου πεσόντων γράφει: «Οἱ Ἀθηναῖοι τῷ πατρίῳ νόμῳ χρώμενοι δημοσίᾳ ταφὰς ἐποιήσαντο τῶν ἐν τῷδε τῷ πολέμῳ πρῶτον ἀποθανόντων, τρόπῳ τοιῷδε: τὰ μὲν ὅσα προτίθενται τῶν ἀπογενομένων πρότερον σκηνὴν ποιήσαντες, καὶ ἐπιφέρει τῷ αὐτοῦ ἕκαστος, ἢν τι βούληται· ἐπειδὴν δὲ ἡ ἐκφορὰ ἦ, λάρνακας κυπαρισσίνης ἄγουσιν ἅμαξαι, φυλῆς ἑκάστης μίαν· ἔνεστι δὲ τὰ ὅσα ἦς ἕκαστος ἢν φυλῆς· μία δὲ κλίνη κενὴ φέρεται ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν, οἳ ἂν μὴ εὗρεθῶσιν εἰς ἀναίρεσιν· ξυνεκφέρει δὲ ὁ βουλόμενος τῶν ἀστῶν καὶ ξένων καὶ γυναῖκες πάρεσιν αἱ προσήκουσαι ἐπὶ τὸν τάφον ὀλοφυρόμεναι».

Ὅτι ἐν τοῖς ἀνωτέρῳ χωρίοις εὗρηται ἡ παλαιότητι μνεῖα τῆς ταφῆς τοῦ ἀγνώστου στρατιώτου, ἥτις μὲ ὄραϊον Ἑλληνικὸν ὄρον ἐλέγετο «ταφή ἀφανῶν», εἶναι πασιφανές.

Παρὰ Θουκυδίδη γίνεται λόγος περὶ κλίνης κενῆς ἐστρωμένης, τὰ αὐτὰ δ' ἀναφέρει καὶ ὁ Εὐριπίδης ἐν τῷ δράματι τοῦ Ἑλένης, ἐν ᾧ περιγράφων, κατὰ τὰ σύγχρονα πάντοτε ἔθιμα, τὴν ταφὴν τοῦ ὡς πνιγέντος θεωρουμένου Μενελάου, εἰσάγει τὴν Ἑλένην λέγουσαν (στίχ. 1241).

Ἑλλησίν ἐστι νόμος, ὃς ἂν πόντῳ θάνη

κενοῖσι θάπτειν ἐν πέπλων ὑφάσμασιν

κατωτέρω δὲ προσθέτει (στίχ. 1261)

καὶ στρωτὰ φέρεται λέκτρα σώματος κενά,

ἐξ ὧν στίχων φαίνεται ὅτι οὐ μόνον τῶν ἐν πολέμῳ πεσόντων, ἀλλὰ καὶ τῶν πνιγέντων ἐγένετο συμβολικὴ ταφή.

Ἐπειδὴ δέ, ὅταν ἐξεκομίζετο ἀφανοὺς κλίνη ἔπρεπεν οἱ πολῖται νὰ γνωρίζωσι τίνος κηδεῖα ἐγένετο, διὰ τοῦτο, ὡς

τοῦλάχιστον ἕξ ἐπιγραμμάτων συμπεραίνομεν, ἐπ' αὐτῆς ἐπεγράφετο καὶ τοῦ ἀφανοῦς τὸ ὄνομα· λ. χ. Νίκανδρος ἐκφέρεται.

Αἱ σαφεῖς μαρτυρίαι τῶν Ἑλληνικῶν συγγραφέων περὶ ἐκφορᾶς κενῆς κλίνης καθιστῶσιν ὑποπτον τὴν πληροφορίαν τοῦ μεταγενεστέρου Χαρίτωνος ἐν τῷ μυθιστορηματί του τὰ περὶ Χαιρέαν καὶ Καλλιρόην (4.10) περὶ ἐκφορᾶς καὶ εἰδώλου τοῦ ἀφανοῦς. Ἐν τῇ πληροφορίᾳ του φαίνεται ὅτι ἐπηρεάσθη ὑπὸ Ρωμαϊκῶν ἐθίμων.

Μὲ τὴν ταφήν τῶν ἀφανῶν σχέσιν ἔχουσι καὶ τὰ τῶν ἀρχαίων κenoτάφια. Ἄφ' οὗ δήλα δὴ ἔπρεπεν οὕτως ἢ ἄλλως νὰ ταφῆ ὁ ἀφανής, οἱ οἰκεῖοι αὐτοῦ ποιοῦντες κenoτάφιον ἀνεκάλουν αὐτὸν τρεῖς ὀνομασί, ἵνα ἔλθῃ δῆθεν καὶ παραμείνῃ ἐν αὐτῷ, καὶ ἔπειτα ἐπέθετον τὴν στήλην, ἥτις τὸ ὄνομα μόνον ἐκάλυπτε τοῦ νεκροῦ, ὡς χαρακτηριστικῶς λέγουσι τὰ ἐπιγράμματα.

Ὅτε Θουκυδίδης καὶ ὁ Εὐριπίδης χαρακτηρίζουσι τὴν ταφήν τῶν ἀφανῶν ὡς νόμον Ἑλληνικόν, εἶπε δὲ βραδύτερον ἐν τῷ προμνημονευθέντι μυθιστορηματί του ὁ Χαρίτων (4.3. 1) «καὶ γὰρ εἰ μὴ τὸ σῶμα εὔρηται τοῦ δυστυχοῦς, ἀλλὰ νόμος οὗτος ἀρχαῖος Ἑλλήνων, ὥστε καὶ τοὺς ἀφανεῖς τάφοις κοσμεῖν». Ἐντεῦθεν συμπεραίνομεν ὅτι τὸ ἔθιμον ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένον, πιθανὸν δ' εἶναι ὅτι ἐπέζησε καὶ καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα. Καὶ ἐλλείπουσι μὲν σχετικαὶ ἐκ μεσαιωνικῶν συγγραφέων μαρτυρίαι, τὰ συμβαίνοντα ὁμως σήμερον πείθουσι περὶ τούτου.

Νῦν δήλα δὴ ἐν Καρπάθῳ, Κάσσω, Ψαροῖς καὶ Σύμῃ, ὅταν ἀγγελθῆ ὅτι ἐπνίγη τις ἢ ἀπέθανεν ἐν τῇ ξένη, λαμβάνουσιν αἱ συγγενεῖς τὰ φορέματά του καὶ τοποθετοῦσαι αὐτά, ὡς ἐὰν ἐφοροῦντο ὑπὸ τοῦ μακαρίτου, ἐν εἴδει δήλα δὴ ἀνθρωπίνου ὁμοιώματος¹, μοιρολογοῦσι περίξ αὐτῶν καὶ

¹ Τὰ φορέματα ταῦτα παρὰ τοῖς Ψαριανοῖς τῆς Σύρου ἐλάμβανον οἱ γονεῖς τοῦ ἀποθανόντος ἢ, τούτων ἐλλειπόντων, ἡ σύζυγος, ἥτις τὰ διετήρει μέχρι τοῦ δευτέρου της γάμου, ὁπότε καὶ τὰ ἔθαπτεν ἢ τὰ κατεπόντιζεν.

τίλλουσαι τὴν κόμην τύπτουσι τὰ στήθη, ὡς ἐὰν πράγματι εἶχον πρὸ αὐτῶν τὸν νεκρὸν, οὕτινος τελοῦσι τρόπον τινὰ τὴν κηδεῖαν, ἐν Καλύμῳ δὲ λαμβάνουσαι παγκέρι (= πανέρι) καὶ θέτουσαι ἐντὸς αὐτοῦ τὰ καινουργῆ τοῦ ἀφανοῦς ἐνδύματα μετ' ἀνθέων, τὸ μεταφέρουσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὅπου προσερχόμενος ὁ ἱερεὺς ψάλλει τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Τὴν νεκρώσιμον ἐπ' ἴσης ἀκολουθίαν ψάλλει ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὁ ἱερεὺς καὶ ἐν τῇ νήσῳ Μεγίστῃ.

Ἐν Νισύρῳ συμβαίνει καὶ τὸ ἐξῆς· Κατὰ τὴν πρωΐαν τοῦ Μ. Σαββάτου, κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ Ἐπιταφίου, τοποθετοῦσιν αἱ συγγενεῖς ἐν κεντρικῇ ὁδῷ τὰ ἐνδύματα τοῦ πνιγέντος καὶ θρηνηλογοῦσι συνθάπτουσαι οἰονεῖ τὸν νεκρὸν των.

Ἐν Σύμῃ λαμβάνουσι χώραν τὰ ἐξῆς.

Μετὰ τὴν ἀναγγελίαν τοῦ θανάτου, τὴν Κυριακὴν, μετὰ τὴν θεῖαν λειτουργίαν, ὁ δημόσιος κήρυξ καλεῖ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀφανοῦς τοὺς ἱερεῖς καὶ φίλους, ἐκεῖθεν δέ, ἀφ' οὗ γίνῃ ὁ σχετικὸς θρῆνος ἐπὶ τοῦ δώματος, παραλαμβάνονται καὶ μεταφέρονται ἐν πομπῇ καὶ μοιρολογίοις εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὰ κόλλυβα, ὅπου γίνεται τὸ μνημόσυνον.

Τέλος ἐν Σφακίοις τῆς Κρήτης, ὅταν ἐφονεύετο τις ἐν πολέμῳ καὶ δὲν ἀνελαμβάνετο, οἱ συγγενεῖς ἔθετον ἐν τῷ μέσῳ τῆς οἰκίας του τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ ὅπλα του καὶ τὸν ἐθρήνουν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ἐν Μάνῃ δ' ὁμοίως ἐθρήνουν περὶ τὰ ἐνδύματα τοῦ ἐν τῇ ξένῃ ἀποθανόντος, ἐφ' ὧν ἐπέθετον καὶ ξίφος, ἂν συνέπιπτε νὰ εἶναι στρατιωτικὸς, ἔθιμον, ὅπερ, φαίνεται, εἶχον καὶ οἱ ἀρχαῖοι, ἀφ' οὗ ὁ Μενέλαος φροντίζων περὶ τῆς ταφῆς τοῦ δῆθεν πνιγέντος ἀτόμου του καὶ ἐρωτώμενος ὑπὸ τοῦ Θεοκλυμένου

τί δ' ἄλλο προσφέρειν νομίζεται;

ἀπαντᾷ χαλκήλαθ' ὅπλα καὶ γὰρ ἦν φίλος δορὶ

(Εὐριπίδ. Ἐλένη στίχ. 1263).

Οἱ περιγράφοντες τὸ ἀνωτέρω ἔθιμον, τὸ ὁποῖον χαρα-

κηρίζεται διὰ τῆς λέξεως ξόδι ἢ ξόι¹, εἶναι ἐν τῇ περιγραφῇ των ἀσαφέστατοι. Οὕτως ὁ Ν. Γάσπαρης ἐν τῇ περὶ τῆς νήσου Ἀμοργοῦ μονογραφίᾳ του (σ. 81) γράφει «ξόδια (τὰ) σημαίνει ἐπικήδειον τελετὴν εἰς τὸν θανόντα ἢ πνιγέντα μακρὰν τῆς πατρίδος του», ἄλλος σημειοῦ «κλαίγιος θρῆνος γινόμενος περὶ ἀνδρείκελον κατὰ γῆς τιθέμενον ἀποθανόντος ἐν τῇ ξένη συγγενοῦς, οἶονεὶ κενοκηδεῖα, κατὰ τὸ κενοτάφιον, γινομένη ἄλλοτε ἐν Βάρνη», ὁ δὲ Π. Μακρῆς (Κατιρολί σ. 100) τὰ ἐξῆς παραδίδει «τοῦ ἀποθανόντος ἐν τῇ ξένη ἢ πνιγέντος κατασκευάζουσιν ὁμοίωμα ἐξ ἐνδυμάτων αὐτοῦ καὶ θρηνοῦσιν, ὡς ἐὰν ἦτο προτεθειμένος ὁ νεκρός». Πιθανῶς ἐν Βάρνη καὶ Κατιρολί τῆς Βιθυνίας δὲν πρόκειται περὶ πραγματικοῦ ὁμοιώματος τοῦ νεκροῦ (ὁ Μακρῆς ὁμιλεῖ δι' «ὁμοίωμα ἐξ ἐνδυμάτων τοῦ νεκροῦ») ἀλλὰ περὶ τοποθετήσεως τῶν ἐνδυμάτων αὐτοῦ οὕτως ὡς ἐὰν ἐφοροῦντο, ὅποτε ἀποτελεῖται τύπος τις ἀνθρωπίνου ὁμοιώματος. Ὁ Wachsmuth μ' ὅλα ταῦτα ἐν τῷ ἔργῳ του *Das alte Griechenland im neuen* (σ. 113) παραλαμβάνων ἴσως ἐκ τοῦ Fauriel (*Chansons populaires* XL (1824) ἀναφέρει ὅτι οἱ νεώτεροι Ἕλληνες θέτοντες ἐπὶ τῆς κλίνης ὁμοίωμα τοῦ ἐν τῇ ξένη ἀποθανόντος ἐνδεδυμένον μὲ τὰ ἐνδύματα ἐκείνου, μοιρολογοῦσιν.

Ὅπως ἂν ἔχη, οὐδεὶς θ' ἀρνηθῆ ὅτι τὸ σημερινὸν ξόδι² ἔχει σχέσιν μὲ τὸν θρῆνον καὶ τὴν κηδεῖαν τῶν παρ' ἀρχαίους ἀφανῶν, ἧς διετήρησέ τινα στοιχεῖα.

*
* *

Ὅταν ἀνήφθη ἡ πυρά, ἐφ' ἧς ἔμελλε νὰ καῆ τὸ πτώμα τοῦ Πατρόκλου, ὁ Ἀχιλλεύς, κατὰ τὸν Ὅμηρον, (Ἰλ. Ψ. 178).

¹ Ἐξοδος—ἐξόδιον. Κοινῶς κατὰ τὸν μεσαιῶνα ἐξόδιον ἐκαλεῖτο ἡ κηδεῖα.

² Ἐν τῇ Πινακοθήκῃ τῶν Ἀθηνῶν ὑπάρχει σχεδιάσμα τοῦ Νικηφόρου Λύτρα παριστάνον πῶς γίνεται τὸ ξόδι ἐν Ψαρροῖς.

ᾧ ὤφειεν τ' ἄρ' ἔπειτα φίλον τ' ὀνόμηνεν ἑταῖρον
χαῖρέ μοι, ᾧ Πάτροκλε, καὶ εἶν' Αἰδαο δόμοισι¹

Ἡ προσφώνησις αὕτη, ὡς ἐκ τῶν κειμένων διδασκόμεθα, ἔξεφράζεται διὰ τοῦ ρήματος ἀνακαλεῖν ἢ ἀνακαλεῖσθαι, ὅπερ ἐσήμαινε τὸ διὰ γεγωνρίας φωνῆς ἢ ἔπανειλημμένως καλεῖν τινα καὶ δὴ καὶ νεκρόν.

Τὸ ἔθιμον τοῦτο θὰ ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὸν μεσαιῶνα, ἀφ' οὗ συνηθέστατα εἰς παλαιότερους καὶ μεταγενεστέρους Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς συναντῶμεν τὰς λέξεις ἀνάκλημα καὶ ἀνάκλησις μετὰ τοῦ ὀλολυγμός, πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐπικηδείου θρήνου ἢ ἀπλῶς τοῦ θρήνου, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ ρῆμα ἀνακαλοῦμαι μετὰ τοῦ κλαίω πρὸς δήλωσιν τοῦ θρηνοῦ, ὀδύρομαι, μοιρολογῶ² καὶ τὸ ἀνακαλεσθῆς δὲ εἰς μεσαιωνικὰ γλωσσάρια ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ θρηνοῦ.

Τὸ οὕτως ἐκ τῶν προτέρων εἰκασθῆν πιστοποιοῦσι καὶ τὰ σημερινὰ ἔθιμα. Σήμερον δὴλα δὴ ἐν Μάνη, ὅταν γνωσθῇ ὁ θάνατός τινος, προσερχόμενοι οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι φωνάζουσιν ἐν τῇ αὐτῇ τῆς οἰκίας του· «ἀδέρφι, ἀδέρφι» ἢ οἱ νεώτεροι «ἀφέντη, ἀφέντη», τὸ αὐτὸ δ' ἐπαναλαμβάνουσι καὶ ὅταν εἰσέλθωσιν εἰς τὸν νεκρικὸν θάλαμον, εἰς ὠρισμένα δὲ χωρία καὶ διὰ τρίτην φορὴν ἐν τῇ αὐτῇ τῆς ἐκκλησίας, μετὰ τὴν λῆξιν τῆς νεκρικῆς ἀκολουθίας, ἔθιμον, τὸ ὅποῖον διετηρήθη κατὰ παλαιὰν παράδοσιν, καὶ τὸ ὅποῖον κατὰ τὸ 1797 ἀναφέρουσι καὶ οἱ Στεφανόπουλοι (Dimo et Nicolo Srephanopoli, Voyage en Grèce 2.33) πληροφοροῦντες ὅτι τότε ἀνεφώνουν «ἀδερχέ, γλυκὲ ἀδερχέ».

*
* *

¹ Περὶ τῆς τρις ἀνακλήσεως τῶν νεκρῶν ὑπὸ τῶν φίλων τῶν κατὰ τὴν Ὀμηρικὴν ἐποχὴν βλέπε Ὀδ. ι. 65 καὶ ἔπιθι Θεοοκρίτου, Εἰδύλ. 13, 58.

² Καὶ σήμερον ἐν Κρήτῃ καὶ Κύπρῳ ἀνακαλειοῦμαι καὶ ἐν Σύρῳ ἀνακαλεῖμαι σημαίνει θρηνοῦ, μοιρολογῶ, ἀνακάλημαν δὲ καὶ ἀνακάλεμαν ἐν Κύπρῳ λέγεται τὸ μοιρολόγι.

Ὅταν ὁ Ἀχιλλεὺς ἔμαθε παρὰ τοῦ Ἀντιλόχου ὅτι ἀπέθανεν ὁ Πάτροκλος

ἀμφοτέρησι δὲ χερσίν ἐλὼν κόριν αἰθαλόεσσαν
 χεύατο κάκ κεφαλῆς, χαρίεν δ' ἤσχυνε πρόσωπον
 νεκταρέφ δὲ χιτῶνι μέλαιν' ἀμφίζανε τέφρη.
 αὐτὸς δ' ἐν κονίησι μέγας μεγαλωστί τανυσθεῖς
 κεῖτο, φίλησι δὲ χερσὶ κόμην ἤσχυνε δαΐζων

(Πλ. Σ. 23 ἐξ.)

Αἰῶνας πολλοὺς βραδύτερον ὁ Λουκιανός, πιστοποιῶν τὸ ἔθιμον, ἔγραψεν ἐν τῷ περὶ πένθους συγγραμμάτιῳ του (12) «... καὶ φοινισσόμεναι παρειαὶ καὶ που καὶ ἐσθῆς καταρῆγνυται καὶ κόνις ἐπὶ τῇ κεφαλῇ πάσσεται καὶ οἱ ζῶντες οἰκτρότεροι τῶν νεκρῶν· οἱ μὲν γὰρ χαμαὶ κυλινδοῦνται πολλάκις καὶ τὰς κεφαλὰς ἀράττουσι πρὸς τὸ ἔδαφος».

Ἡ ἀκρίβεια τῆς τελευταίας ταύτης σαφοῦς μαρτυρίας ἡμφεσβητήθη, ἐθεωρήθη δ' αὕτη ὑπερβολικὴ καὶ φαντασιώδης, ὑπεστηρίχθη μάλιστα ὅτι ἡ ἐπίρριψις τέφρας ἢ κόνεως ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κυλίνδησις δὲν ἦτο σταθερὸν ἔθιμον κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἡ παρακολούθησις μ' ὅλα ταῦτα τοῦ ἔθιμου κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐντελῶς ἄλλα διδάσκει. Τὰ ὀλίγα ἀπὸ τῶν πλείστων παραδείγματα, ἅτινα κατωτέρω καταχωρίζω, καὶ ἅτινα ὡς νόμον ἐνιαχοῦ χαρακτηρίζουσι τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἐκφράσεως τοῦ πένθους, πείθουσιν ὅτι τὸ ἔθιμον ἦτο ἐν μεγίστῃ χρήσει κατὰ τὸν μεσαίωνα, ἄρα καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους.

«Καὶ ἐκείνων μὲν οὐδεὶς κἂν βασιλικωτάτου τύχῃ γένους τῷ τοῦ πένθους αἰσχύνεται νόμῳ, ἀλλὰ καὶ ἐπ' ἐδάφους καθιεῖται καὶ θρηνήσει πικρὸν καὶ τὴν ἐσθῆτα μεταβαλεῖ καὶ τὰ ἄλλα πάντα μετὰ πολλῆς ὑποστήσεται προθυμίας» (Χρυσόστομος παρὰ Migne Patrol. Graec. 47. 409) «περιέβαλον μελαίνῃ στολῇ τοὺς οἰκέτας ἅπαντας, κατέπασα τέφρα τὰς κεφαλὰς, χοροὺς ἔστησα γυναι-

κῶν, ἐκέλευσα χαλεπώτερον αὐτὰς κατακόπτεσθαι ἢ εἰ νεκρὸν ἐώρων». (Ἐνθ' ἄν. 47.334). «... ἔξαπίνης δὲ πυρετὸς ἐπιλαβὼν τοῦ βασιλέως τὸν υἱὸν εἰς ἀθρόαν καὶ σφαλερὰν νόσον κατέβαλε. Καὶ ὁ πατὴρ κατὰ τοῦ ἐδάφους ἐρρίπτετο ἔτι ζῶντα τὸν παῖδα πενθῶν.» (Σωζομενοῦ, Ἐκκλ. ἱστορ. 6.16.47.) «Οἱ δὲ ἀκούσαντες ταῦτα ἔκλαυσαν πικρῶς καὶ τὰς ἐσθῆτας αὐτῶν περιερρήξαντο καὶ τρίχας αὐτῶν ἐτίλλον καὶ κόνιν πασάμενοι ἀνεβόησαν κλαίοντες καὶ ἀπορούμενοι ἐπὶ τῷ ἀδοκίμῳ θανάτῳ» (Βίος τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου 1.73.17 ἔκδ. Anrich). Κατὰ γῆς κυλίνδησιν βασιλίσεως ἐπὶ θανάτῳ ἀναφέρει Ἄννα ἡ Κομνηνὴ ἐν τῇ Ἀλεξιάδι της (2.378.10), εἶπε δὲ καὶ Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος ἐν τῷ μυθιστορηματί του τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα (6.439 ἔξ.).

ἔκκοπον ἄκραν τῇ θανούσῃ τὴν κόμην,
 σπείσον πικρὸν δάκρυον ἐκ βλεφαρίδων,
 ρῆξον τὸ χιτῶνιον, οἴμωξον μέγα,
 ρῖψον σαυτὸν κατὰ γῆς ἐπὶ στόμα,
 θῆς εἰς κορυφήν, ἂν δοκῇ σοι καὶ κόνιν
 ἀνδρὸς γὰρ οὐδὲ ταῦτα, πλὴν φορητέα

καὶ πάλιν (Ἐνθ' ἄν. 206 ἔξ.)

καὶ γοῦν ὁ πατὴρ τὴν στολὴν ἐρρηγμένους
 καὶ τῆς κεφαλῆς τὴν κόμην κεκαρμένους
 καὶ τὴν κορυφήν τῇ κόνει πεπασμένους
 καὶ τὸ πρόσωπον πενθίμως ἐσταλμένους
 οἰκτρᾶς κατῆρχεν ἄθλιος τραγῳδίας.

Ὁ δὲ Νικόλαος Καλλικλῆς εἶπεν ὅτι στολισμὸς τοῦ τάφου τοῦ θανόντος συζύγου εἶναι ἡ σύζυγος

μελενδρυτοῦσα, τῇ κόνει πεφυρμένη
 καὶ δακρῶν λούουσα λουτροῖς τὸν τάφον

(L. Sternbach, Nicolai Calliclis carmina σελ. 21)

καὶ ὁ Μιχ. Χωνιάτης περὶ τῆς χήρας συζύγου τοῦ ἀδελφοῦ του Νικήτα (1.357.10) «νῦν δὲ γυνὴ ἐπὶ δαπέδου, μέση χοροῦ παίδων ἀφελίκων καὶ ἀνήβων καθημένη μελανεύμων». Τέλος οἱ θεῖοι τοῦ Διγενῆ νομίζοντες ὅτι ἐσφάγη ἢ ἀδελφή των «ὡσάν δὲν τὴν ἡύραν ἐπῆραν χῶμα καὶ ἔβαλαν εἰς τὰς κεφαλὰς των καὶ ἐχείρησαν νὰ κλαίγουν καὶ νὰ χύνουν ἀπὸ καρδίας τὰ δάκρυα». (Λαογραφίας τόμ. Θ'. σ. 322.) περιγραφῆ, ἦν εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἐμμέτρους διηγήσεις τοῦ ἔπους ἐν χειρογράφοις τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνος.

Ἔοσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπιβίωσιν τῶν ἔθιμων τούτων, ἃς σημειωθῆ α') ὅτι νῦν εἰς τὰ χωρία τῆς Ἡλείου συνηθίζουσιν, ὅταν καταληφθῶσιν ὑπὸ συμφορᾶς, νὰ πίπτωσι πρηνεῖς καὶ νὰ θρηνηῶσι¹ καὶ β') ὅτι ἡ ἐν Καλύμνῳ κατάρα «στάχτες πάνω σου» ἢ ἐν Σύμῃ «σταχνωμὸς» καὶ ἡ ἐν Τσακωνίᾳ «μαυροκορνιαχτὰ νὰ ντ' ὀράου»² τὰ Βυζαντινὰ καὶ τὰ ἀρχαῖα ἔθιμα ἀνακαλοῦσιν εἰς τὴν μνήμην.

* *

Ἐξ ἀρχαίας ἐπιγραφῆς γνωρίζομεν ὅτι ἐν Γαμβρείῳ τῆς Μυσίας ὑπῆρχε νόμος «τὰς πενθούσας ἔχειν φαιὰν ἐσιθῆτα μὴ κατερρυπωμένα».

Ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης φαίνεται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἡμῶν πρόγονοι, εἰς ἔνδειξιν πένθους, παραμελοῦντες ἑαυτοὺς, ἐφόρουσαν καὶ κατερρυπωμένα φορέματα.

Τὸ παλαιὸν τοῦτο ἔθιμον διετηρήθη καὶ μέχρι σήμερον ἐν Μακεδονίᾳ π.χ. γνωρίζομεν ὅτι οἱ πενθοῦντες δὲν ἀλλάζουσαν φορέματα κατὰ τὸ διάστημα τοῦ πένθους, τὸ αὐτὸ δ' ἔθιμον ἐπικρατεῖ διὰ μακρὸν μετὰ τὸν θάνατον διάστημα, τοῦλάχιστον τεσσαρακονθήμερον, καὶ ἐν Κρήτῃ. Κρητικοῦ

¹ Ἐντεῦθεν «μάννα πίσκουπη» (= ἐπίκουπη, ἢ ἐπικύπτουσα) λέγεται ἡ μήτηρ, ἣν ἔπληξεν ὁ θάνατος. (Νίτσου, Μονογραφία περὶ τῆς ἐν Ἡλείῳ κόμης τοῦ Τσαμαντᾶ σ. 171.)

² Ἐκ τοῦ μαῦρος καὶ κορνιαχτός (= κονιορτός, κόνις).

ποιήματος είναι οί κατωτέρω στίχοι οί ἀπευθυνόμενοι ὑπὸ τοῦ συζύγου πρὸς τὴν σύζυγον.

ἄν λείψω μῆνα, μὴν λουστῆς, ξάμηνο, μὴν ἀλλάξης
καὶ ἄν λείψω τὸ τραντάχρονο ἔς τὸν πόρο μὴν προβάλης¹.

Ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας δὲν ἀλλάσσουν ἐν Λιβησίῳ τῆς Λυκίας οἱ γονεῖς τοῦ ἀποθανόντος, λεροφορεῖ δὲ ἡ χήρα καὶ ἐν Ἡπείρῳ, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν εἰς αὐτὴν ἐν μοιρολογίοις ἀπευθυνομένων στίχων (Περιοδ. Φιλολ. Συλλόγου Κων/πόλεως 8.279).

κυρά, ποῦ κάθεσαι ψηλά, κατέβα παρακάτω
καὶ βάλε τὰ χηριάτικα τὰ λεροφορεμένα.

Θὰ ἦτο δὲ τὸ ἔθιμον καὶ μεσαιωνικόν, ἄν καὶ ρητὴν περὶ τούτου μαρτυρίαν δὲν ἔχομεν. Γνωρίζομεν μόνον ὅτι εἰς ἔνδειξιν πένθους καὶ ταπεινώσεως ἔφερον οἱ μεσαιωνικοὶ Ἑλληνες καὶ φαιὰν στολὴν,² πολλὰ δ' εἶναι αἱ μαρτυρίαι τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων, ἐν αἷς γίνεται μνεία τῆς ἀπορρίψεως τῶν μεταξωτῶν φορεμάτων εἰς ἔνδειξιν πένθους καὶ τῆς περιβολῆς τριγίνων, ὡς καὶ τῆς ἀλουσίας τῶν πενθούντων.

*
**

Ἦδη ἀπὸ τῶν Ὀμηρικῶν χρόνων οἱ Ἑλληνες εἰς ἔνδειξιν πένθους ἐπὶ θανάτῳ ἔκειρον τὴν κόμην αὐτῶν. Οὕτω κατὰ τὴν κηδείαν τοῦ Πατρόκλου οἱ ἑταῖροι (Ἰλ. Ψ. 135).

θριξὶ δὲ πάντα νέκυν καταεῖνυσαν ἄς ἐλέβαλλον
κεῖρόμενοι . . .
εἶπε δὲ καὶ ὁ ποιητὴς (Ὀδ. δ. 197).
τοῦτό νυ καὶ γέρας ὄλον διζυροῖσι βροτοῖσι
κείρασθαι τε κόμην βαλέειν τ' ἀπὸ δάκρυ παρειῶν.

¹ Διὰ τῶν στίχων τούτων περιγράφεται τὸ πένθος γυναικὸς ἐπὶ τῇ ἀποδημίᾳ τοῦ ἀνδρός της.

² Ὅτε ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπὶ Ἰουστίνου ἐγένετο σεισμός, «πάντες οἱ ἐν τῇ πόλει φαιὰν στολὴν ἐνδυσάμενοι πανδημεῖ εἰς τὸ πρὸ τῆς πόλεως πεδίον ἐπτά σημείους ἀπέχον ἐπὶ ἐπτά ἡμέρας ἐλιτάνευον νηστεύοντες» (Γ. Κεδρηνοῦ, Σύνοψ. χρόν. 1.641. 14).

Ἄφ' ἐτέρου βραδύτερον ὁ Εὐριπίδης ἐν τῇ Ἄλκίσιδι (στίχ. 425) εἰσάγει τὸν Ἄδμητον λέγοντα·

πᾶσι δὲ Θεσσαλοῖσιν ὧν ἐγὼ κρατῶ
πένθος γυναικὸς τῆσδε κοινοῦσθαι λέγω
κουρᾶ ξυρήκει καὶ μελαμπέλφ στολῆ

καὶ τὴν Ἑλένην (στίχ. 1087) ἐπὶ τῷ ψευδῶς ἀγγελθέντι θανάτῳ τοῦ Μενελάου

ἐγὼ δ' ἐς οἴκους βᾶσα βοστρύχους τεμῶ.

Ὁ λόγος θὰ μᾶς ἔφερε πολὺ μακράν, ἂν ἠθέλομεν καὶ ἄλλα ἀρχαίων συγγραφέων χωρία ἐνταῦθα νὰ καταλέξωμεν· τοῦτο μόνον προσθέτομεν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πλουτάρχου (Ρωμαϊκ. κεφαλ. κεφ. 14). «Παρὰ τοῖς Ἑλλησιν, ὅταν δυστυχία τις γένηται, κείρονται μὲν αἱ γυναῖκες, κομῶσι δὲ οἱ ἄνδρες, ὅτε τοῖς μὲν τὸ κείρεσθαι, ταῖς δὲ τὸ κομᾶν σὺνηθές ἐστι».

Θὰ ἦτο ὅμως καὶ τότε τὸ ἔθιμον οὐχὶ πάγκοινον, διότι δὲν ἐξηγεῖται πῶς κατόπιν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους εὐρίσκομεν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς τὴν κουρὰν τῆς κόμης τῶν ἀνδρῶν ἐπὶ τῷ θανάτῳ συγγενοῦς.¹

Καὶ περὶ μὲν τούτου τσσαῦτα· ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον ἐπιθυμῶ ἐνταῦθα νὰ συζητήσω εἶναι ἡ ἀποκοπὴ τῆς κόμης τῶν γυναικῶν εἰς ἐνδειξιν πένθους.

Περὶ τῆς Ἑλένης εἶδομεν ἀνωτέρω τί γράφει ὁ Εὐριπίδης. Ὁ αὐτὸς ἐν ταῖς Φοινίσσαις (στίχ. 371) παριστᾷ τὸν Πολυνίκη λέγοντα πρὸς τὴν Ἰοκάστην

ἀλλ' ἐκ γὰρ ἄλγους ἄλγος αὖ σε δέρομαι
κάρα ξυρήκες καὶ πέπλους μελαγχίμους
ἔχουσαν . . .

¹ Πρὸς ἐρμηνεῖαν θὰ συνέβαλε καὶ ἡ παρατήρησις ὅτι οἱ λαϊκοὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἐκόμων, ἀλλὰ περὶ τούτου ἄλλοτε πλείονα. Σημείωσον δ' ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ'. ἀκόμη αἰῶνα ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος πιτοποιεῖ τὴν γενικότητα τοῦ ἐθίμου γράφων (1287.1) «Τὸ δὲ κείρεσθαι κόμην ἐπὶ νεκροῖς πλατὺ ἔθιμον ὄν καὶ τοῖς πάλαι».

βραδύτερον δ' ἔγραψε καὶ ὁ Φιλόστρατος (ἐπιστολ. 16) «καὶ γυνὴ τότε ἀφίεισι τῆς κεφαλῆς τὸ κάλλος (= τὴν κόμην) ὅτε πενθεῖ.»

Ἀφίνων κατὰ μέρος καὶ ἄλλας πολλὰς μαρτυρίας, λέγω ὅτι καὶ κατὰ τὸν μεσαῖωνα συνηθέστατον ἦτο νὰ κείρωνται αἱ γυναῖκες εἰς ἔνδειξιν πένθους. Αἱ σχετικαὶ μαρτυρίαὶ εἶναι πάμπολλαι, ἔξ αὐτῶν δὲ ἅς ἀναγραφῶσι σποράδην αἱ ἑξῆς: «ἄρτι χηρωθεῖσα καὶ τῇ πρὸς τὸν ἄνδρα εὐνοίᾳ τὰς τρίχας περιχειραμένη». (Ἰαμβλίου, Δραματικὸν παρὰ Hercher Ἑρωτικῶν λόγων συγγραφεῖς 1.226.14) «εἰ δὲ γυνὴ τοῦτο ἴδῃ (ὅτι δηλ. ἔκριρε τὴν κόμην) ὑπανδρος, χηρεύσει (Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν λ'). «τίλλει (ἢ μήτηρ) καὶ πολιάς τὴν σὴν ὀδυρομένη νεότητα καὶ ἀποψιλοῖ τὴν κεφαλὴν πενθίμω κουρᾷ» (Βασιλάκη, Μονωδία, παρὰ Mai Spicilegium Romanum 5.453). Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος. (Στίχοι μονωδικοί, παρὰ Boissonade anecdota nova σελ. 380), εἰσάγει χήραν μονολογοῦσαν

ῥῖπον τὰ δένδρα τὴν ὑπανθοῦσαν τρίχα
καὶ τὴν ἐμὴν ζήλωσον ἄρσιν τῆς κόμης

ἔγραψε δὲ καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης (Χρον. Διήγ. 402.10) «ἡ δὲ ἐθρήνησεν, ὡς εἰκός, τὸν ὁμόκοιτον καὶ δυσείμων ἀποθριξάμενη τεθέεται». Τέλος ἡ Μαργαρώνα ὑποπεύσασα ὅτι ἐπνίγη ὁ Ἡμπερίος (στίχ. 589)

ἔκοψε τὰ μαλλίτζια της, ἀμέτρητα ἐλυπᾶτον.

Τὸ ἔθιμον ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους, εἰς οὓς ἀνάγεται καὶ ἡ εἰς πεζὸν λόγον διατύπωσις τοῦ ἔπους τοῦ Διγενοῦς Ἀκριτά ἢ ὑπὸ Δ. Πασχάλη δημοσιευθεῖσα καὶ καθ' ἣν ὁ ἦρωσ παριστάνεται λέγων πρὸς τὴν σύζυγόν του (Λαογραφίας τόμ. Θ'. σ. 408).

«Κόψε τὰ μαλλιά σου καὶ ριξέ τα ἐπάνω μου ὡσάν πρέπει τὲς γυναῖκες νὰ κάμουν εἰς τοὺς ἄνδρες ὡσάν χηρεύουν». Τὸ αὐτὸ δ' ἐννοεῖται ὑποδηλοῖ καὶ ἡ παροιμία «κάλλιο χήρα κουρεμένη πέρα κακοπαντρεμένη» ὡς καὶ ἡ παρατή-

ρησις ὅτι παρὰ τοῖς κατοικοῖς τοῦ Πόντου κουτούλα, ἤτοι κουτρούλα, κουρευμένη δῆλα δῆ, ἐκαλεῖτο ἡ χήρα, κουρεμαδιά δ' ἡ αὐτὴ ἐν Ἡλείῳ.

Νῦν τὸ ἔθιμον βαίνει ἐκλείπον. Ὅσον γνωρίζω, ἐν Χιμάρα τῆς Ἡλείου ἐπὶ τῷ θανάτῳ συγγενοῦς κείρουσι τὴν κόμην αἱ γυναῖκες μέχρι τοῦ μέσου τοῦ ὠτός (Ζωγράφειος Ἀγὼν 1.205) ἐν χρῶ δ' αἱ Μανιάτισσαι καὶ αἱ Κρησσαι ὠρισμένων ὄρειων διαμερισμάτων, ὅσας μάλιστα ἐν πολέμῳ ἔπιπτον οἱ οἰκεῖοι, γνωστὸν δ' εἶναι ὅτι αἱ ἐκ Πόντου γυναῖκες, ἅμα χηρεύσασαι, κείρονται.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

